

OKULDA İLETİŞİM

Yrd.Doç.Dr. Hasan Çelikkaya^o

Sosyal hayatta duyulan zarûri ihtiyaçlardan biri de hiç şüphesiz, kişilerin iletişim yeterliliği kazanabilmeleri olayıdır. Zira iletişim yeterliliği sayesinde insanlararası demokratik davranışlar yükselmekte, birçok sosyal problemler çözülmekte ve uyum olayı kolaylaşmaktadır. Neticede huzurlu bir toplumun oluşmasına yardımcı olunmaktadır. Huzurlu bir toplumun başarı grafiği de ister istemez yukarıya (yükselmeğe) yönelebilmektedir.

Kişilere iletişim yeterliliği kazandırmak da eğitimin toplumsal görevlerinden biridir. İletişim yeterliliğinin ise bir bakıma kişilerin, aldıkları sosyal eğitimle doğru orantılıdır, denebilir.

Öyleyse eğitimi temsil eden okulun, bu konuda örnek olması en tabii bir haldir. Dolayısıyla biz burada okuldaki uyum ve iletişim üzerinde durmak istiyoruz.

Okuldaki bu iletişim olayını da üç grupta özetleyebiliriz. Şöyle ki:

A- ÖĞRETMEN-ÖĞRENCİ İLETİŞİMİ

Öğretmen -öğrenci iletişimi; eğitimdeki eğiten ve eğitilen ilişkilerinden olup fevkalâde önem taşıyan ve dikkat isteyen bir konudur. Öğretmen-öğrenci iletişimi eğitimin çeşitli gelişim devrelerinde değişik özellikler gösterir. Şöyle ki:

1- İlköğretim Dönemi:

Okula yeni başlayan bir öğrenci için okul, yepyeni bir sosyal çevredir ana kucığından uzaklaştığı ve hayata adım attığı ilk dönemdir. Dolayısıyla okul, bu dönem (ilkokul ya da anaokul birinci sınıf) öğrencisi için yabancı ve soğuk bir çevre demektir. Okula ve arkadaşlarına alışma, uyum birinci plânda rol oynar. Ana kucığı sıcaklığından uzaklaşmanın verdiği bir iradesiz iç ürperti ile çocuk, ilk günlerde büyük sıkıntı çekebilir, ağlayabilir, hatta eve gelince okula gitmemek için direnebilir de.

İşte böyle bir durumda ve dönemde ana okul ya da ilkokul öğretmeni eğer bir ana-baba ve kardeş gibi, ağabey ya da abla gibi (bunların rolünde) çocuğa yaklaşabilirse, başını okşar, onu sever ve moralini yükseltecek sözler söylerse, yani pedagojik sevginin en üstünü olan şefkat ile ona eğilebilirse, işte o zaman öğretmen eğitimci olmuş ve başarıya ulaşmış demektir. Artık öğrencisinin kalbine girmiş, onu içten fethetmiştir onun uyum problemini çözmüş, okulu ve çevresini ona sıcağına sokmuştur ve ne söylerse yaptırtabilecek duruma gelmiş demektir. Kısacası öğrenci eğitime kazanılmış demektir. Ve artık dün okulundan şikâyet eden, okula gitmeyeceğim diye direnen çocuk bugün okuldan ayrılmamakta, ödevini yapmadan öğretmenin karşısına çıkmamakta ve hatta eve döndüğünde: "Anneciğim

^o M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

^o Bu dönem özellikleri için bkz. Arvâsi1976, 134-135; Akyüz 1989, s. 126; Akyüz 1978, s. 3,16, 162; Bazaran 1985, s. 106, 131-135, 152; Bilgin 1991, s. 11, 38, 73, 100, 135. Şelçuk 1990, s. 28, 89; Yavuzer 1984, s. 125-126, 145,170; Oktay 1983, s. 1-3, 83, 23; Anar 1989, s. 115-120.

öğretmenim beni çok seviyor, sen çok zeki ve çalışkan bir çocuksun, sınıflarını pekiyi ile geçeceksin, ilerde büyük adam olacaksın." dedi, şeklinde okulun ve öğretmenin reklâmını yapmağa başlar.

Başka bir ifade ile bu dönemde öğretmen-öğrenci iletişimde bilgi değil, ilgi hâkimdir, sevgi ve şefkat hâkimdir. Öğrenci öğretmenini bilgisiyle değil ilgisiyle değerlendirmektedir. Bu dönemde bu noktaya özellikle dikkat etmek gerekmektedir.

Bu dönemde öğrenci, psikolojik hayatının gereği öğretmenine temiz bir kâlp ile bağlandığınan, öğretmenin sözlerini ve öğütlerini itirazsız dinlediğinden, mânevî yönlendirme açısından bu dönem, eğitim için ele geçmez bir fırsattır, hazinedir yani öğrenmenin en yüksek olduğu kaçırılmaması gereken bir nimettir. Sosyal yönlendirmenin (telkinin) âdetâ yüzde yüz randıman verdiği bir dönemdir. Ama acaba birer eğitimci olarak ya da eğitim sistemi olarak bu dönemin önemini hakkıyla kavrayabiliyor muyuz ve hakkıyla değerlendirebiliyor muyuz?

Ben maalesef bu soruya müsbet cevap veremiyorum. Hatta bende bu güzel fırsatları kaçırdığımızın endişesi ve üzüntüsü hâkim.

Atalarımızın: "Ağac fidan iken şekillendirilir." "Dal yaş iken eğilir." "Küçük iken öğrenilenler taşa yazılan oyma yazılar gibidir (kolay kolay silinmezler), büyük iken öğrenilenler ise suya yazılan yazılar gibidirler (çabuk kaybolurlar)" ve benzeri sözleri de bu dönemin özellikle sosyal eğitim açısından taşıdığı önemi göstermektedir*.

Eğitim ve Öğretim Kelimeleri:

Bu düşüncelerle bu döneme, hatta bütün dönemlere öğretim değil, eğitim kelimesinin kullanılmasının uygun olacağı görüşündeyiz: Temeleğitim, Ortaeğitim, Yüksek eğitim gibi. Çünkü eğitim, zaten öğretimi de içine almaktadır. Öğretim (bilgilendirme işi), eğitimin hem bir parçası, hem de bir aracıdır (metodudur). Zira biz zaten öğretim yoluyla eğitim yapmaktayız. Anlatarak iknâ ederek, inandırarak, yani içten benimseterek istenilen davranışı elde etmeye çalışıyoruz, baskı ile, körü körüne değil. "İnsan kulağından, hayvan vularından yola gelir" atasözü de yine bu konu ile ilgilidir. Zaten eğitimci ile idareciyi ya da hukukçuyu (kuralcuyu) birbirinden ayıran temel vasıf da budur. Sertlikle, icabında ceza ile istenilen davranışı elde etme onların vasıfidir. Zaten kulaktan yola gelmeyenler, onların eline düşmekte ya da muhatabı olmaktadır. Ziya Paşa'nın: "Akıllı olanı nush ile etmeli tekdir, tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir" vecizesi de bu konuyu ve farkı net bir şekilde açıklamaktadır.

Nitekim onuncu Millî Eğitim Şûrâ'sında da bu konu tartışılmış ve öğretim kelimesinin yerine eğitim kelimesinin kullanılması, mesela ortaöğretim yerine ortaeğitim tâbiri benimsenmiş ama maalesef bugüne kadar uygulamaya konulmamıştır. Hatta aksine Temeleğitim de kaldırılarak İlköğretim ismi yerleştirilmiştir.

Eğitim ve öğretim kelimeleri özellikle örgün eğitimde eş anlamlı olarak kullanılmakta ise de, toplumdaki yerleşmiş anlamıyla ve esas itibarıyla aynı değildirler: Öğretim genellikle teknolojik yönlendirmeyi ifâde etmektedir. Eğitim ise hem teknolojik, hem de mânevî (sosyal) yönlendirmeyi içine almaktadır. (Akyüz 1989, s. 12; Bayraklı 1989, s. 105; Celkan 1989, s. 142; Hesapçıoğlu 1994, s. 29-32; Varış 1988, s. 18.) Hatta halk arasında sadece

mânevi (ahlâkî) yönlendirmeyi ifade eder. Günlük konuşmalarımızda da eğitim, genellikle bu anlamdadır. Dolayısıyla bu terim, öğretmene, görevinin sadece öğrenciye bilgi vermek değil, onun davranışlarıyla, âile, sağlık ve ruhsal durumlarıyla da meşgul olmasının, ona rehberlik yaparak mânevi yönlendirme yapmasının, öğütler vermesinin de görevi olduğunu hatırlatır. Branşı ne olursa olsun her öğretmenin bir eğitim ve bir de öğretim olmak üzere iki temel görevi vardır. Öğretim (belirli bir konuyu işleme) resmî görevi ise, eğitim (sosyal yönlendirme), remîden de öte, tabii görevidir, demek daha uygun düşer kanısındayım. Öğretmen, öğretim görevini zaten ihmal edemez. Çünkü, resmî görevidir, ama eğitim görevini (davranış düzeltmeyi) ihmal edebilir. Çünkü pratikte öğretim kelimesi, davranış düzeltmeyi (mânevi yönlendirmeyi) içine almadığından öğretmene bu tabii görevini hatırlatmayabiliyor ve bu görevini ihmal etmesine sebep olabiliyor. Ama eğitim zaten öğretimi gerektirir. Zira öğretimsiz eğitim olmaz. Eğitim, öğretimi de çağrıştırır. Bunun için dikkat edilirse Bakanlığın adı da Öğretim değil, Eğitim (Millî Eğitim) Bakanlığı'dır. Nitekim bu iki kelimenin nuanslarının bulunduğu bir ifadesi olarak da konuşma ve yazışmalarımızda çok zaman "Eğitim ve Öğretim", "Eğitim ve Öğretim Kurumlarımız", "Ta'lim ve Terbiye Kurulu" şeklinde her iki kelimeyi beraberce kullanırız.

2- Öğretim Dönemi

Bu dönemdeki öğretmen-öğrenci iletişimi *ilgi* kadar *bilgiye* da kaymış durumdadır, hatta yarı yarıya denge sağlanmıştı, denebilir. Öğrenci öğretmeninden ilgi kadar bilgi de istemeye başlar. Çünkü artık hayata hazırlanma, meslek sahibi olma ve üniversiteye girme gibi durumlar söz konusudur. Şüphesiz bunlar da bilgi ve beceri ile başarılabilecek işlerdir, sadece ahlâken düzgün olmak yeterli değildir. Dolayısıyla öğrenci isteğinde haklı demektir.

Meslek hayatımda (ortaöğretimdeki görevimde iken) bizzat şahid olmuşumdur: Bizden yaşlı bir matematik hocamız (meslektaşımız) vardı. Ahlâkî yönden çok iyi ve saygı değer bir insandı. Ancak zaman zaman bazı öğrencileri bana geliyor ve gayet samimi olarak şu ifâdede (i'tirafta) bulunuyorlardı: "Hocam; hocamızdan çok memnunuz, gerçekten çok saygı değer bir hoca. Ama Matematik olarak kendisinden birşey itsifade etmiyoruz, edemiyoruz."

İşte bir öğretmen bu duruma düşmemeli. Öğrencisine ilgi kadar, bilgi de vermek zorundadır branşında yeterli olmalıdır. Aksi takdirde bu tür öğretmen millete hizmet değil, hizmete engel oluyor demektir. Böyle bir öğretmenin bence, meslekten ayrılması ve yapabileceği başka bir iş tutması, eğitim nâmına, millet nâmına yapacağı en doğru ve dürüst bir hareket olur.

3- Yükseköğretim Dönemi

Bu dönemdeki öğretmen-öğrenci ilişkilerinin ağırlık merkezi artık ilgi değil, bilgi alanıdır. Çünkü yükseköğretim öğrencisi artık bir branşın uzmanı olacak demektir. Toplumda görevler yüklenecektir. Dolayısıyla branşı konusunda elbette, bilgi ve beceri yönünden gerekli niteliğe ve yeterliliğe kavuşmuş olmak onun en tabii isteğidir ve hakkıdır.

Yükseköğretimde ve diğer öğretim dönemlerinde öğretmeni, öğrenci karşısında yeterli ve otoriter kılmak için aslında bazı bilimsel ve idârî tedbirler de alınmamış değildir. Meselâ öğretmenin, görev yapacağı tahsil kademesinden, bir üst tahsil yapmış olma şartı aranmaktadır. Genellikle ilkokul öğretmeni olacak bir kimsenin, ortaöğretim mezu-

nu¹⁷ ortaöğretim öğretmeni olacak bir kimsenin yükseköğretim mezunu Yükseköğretim öğretmeni (öğretim üyesi) olacak bir kimsenin de en az Yüksek Lisans ve Doktora eğitimi ya da bunlara eş değer bir eğitim görmüş olması ya da yeterliliğe sahip olması aranır.

Yükseköğretimdeki öğretmen-öğrenci iletişiminde ilginin (ma'nevi yönlendirmenin) ikinci plâna düşmüş olmasının bir sebebi de şudur:

Bu seviyeye ya da yaşa gelmiş öğrencilerin genellikle sosyal eğitimlerinin (yönlendirilmelerinin) tamamlanmış ya da o dereceye yaklaşmış, karakterinin (şahsiyetinin) teşekkül etmiş olması, artık iyiyi kötüyü, doğruyu eğriyi, kısacası gideceği yolu, inanacağı inancı (dini) biliyor, içtimâî değerlerini, toplu yaşama kurallarını tanıyor olması gerekir ve öyle kabul edilir. Fizyolojik ve psikolojik gelişimin artık en yüksek seviyeye gelmiş olması sebebiyle öğrencide benlik icâbı, "Ben de bilirim" havası vardır. Bu hâlinin gereği her söyleneni kabul etme öğretmene, "öğretmen herseyi bilir." gözüyle bakma yoktur öğretmeni saygı ile dinlemenin yanında tenkidçi düşünceye ve fikrini açıklamaya, hatta görüşünün kabul görmesi ısrarına da sahiptir. Oturduğu yerden devleti ve dünyayı bile yöneltmeye başlar.

Bu ve benzeri özellikler dolayısıyla sosyal yönlendirmenin dozu ya da neticesi yükseköğretimde düşüktür %50'den de aşağıdadır. Zaten telkinin vas ile ters orantılı olduğunu da düşünürsek, bu durum normal sayılır. Ancak yükseköğretim de olsa, eğer öğrenci, bu dönemde sahip olması gereken vasıfları taşıyamıyorsa, önceki kademelerden bir sürü sosyal yönlendirilme ve ma'nevi sorumluluklar eksiklikleriyle gelişmişse, elbette eğitimin bir bütün olması (genel amaçlarının) gereği, bu dönemde de bu eksikliklerin giderilmesine (ma'nevî yönlendirilmeye) önem verilmesi gerekir. Yoksa bilgili eskivâ yetiştirilmesi maalesef kaçınılmaz bir sonuç olabilir. Bu sebepten ya da endişelerden dolayı bu döneme de "Yükseköğretim" değil, "Yüksek Eğitim" adının verilmesinin uygun olacağını düşünüyorum.

Burada şu hususu tekrar etmek istiyorum: Eğitimin hangi devresinde olursa olsun öğretmende mutlaka "Pedagojik Sevgi", yani çocuk sevgisi, insan sevgisi hâkim olmalıdır. Öğrencisini öğrencisi olduğu için sevebilmelidir. Hatta okutacağı sınıfı öğrendiği an, daha öğrencilerini şahsen görmeden, onları içinden sevmeye başlayabilmelidir. Bu duyguyu içinde duyuyorsa bence o gerçek bir öğretmendir, yani eğitimcidir. Aksi takdirde öğretmen olabilir ama eğitimci olamaz. Yani bilgi verir ama ruh veremez ve öğrenciyi topluma kazandıramaz eğitime kazandıramaz, kendisine kazanamaz. Halbuki eğitimci odur ki, mezun olduktan sonra da öğrencisi tarafından aranılan, öğrencisi de okul ve toplum tarafından aranan bir kimsedir. Yani öğrencisiyle bedenen ayrılrsa da ma'nen bağlı kalan kimsedir. Yoksa resmî ilişkinin (öğretmen-öğrenci olma durumunun) bittiği yerde ma'nevî ilişkinin de bittiği bir öğretmen-öğrenci iletişimi, eğitim açısından bir etkileşim sayılmaz. Çünkü olumsuzdur. Olumlu etkileşimler ancak eğitim etkileşimi vasfını taşırlar. Bu noktaya dikkat çekmede de özellikle fayda görürüm.

¹⁷ 1739 sayılı "Mili Eğitim temel Kanunu" ile (md. 43). tüm eğitim kademelerindeki öğretmenlerin yüksek öğretim mezunu olmaları zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca M.E.B. Yükseköğretim Daire Başkanlığı'nın 23. 5. 1989 gün ve 89-22-876 sayılı kararı ile iki yıllık eğitim yükskokullarının eğitim süreleri de dört yıla çıkarılmıştır.

Özetlemek gerekirse, ilköğretimden yüksek öğretime kadar eğitim, bir bütündür ve neticede hepsinin de temel amacı insana ve topluma hizmettir. (Krş.: Akyüz 1978, s. 3-7, 162; Celkan 1988, s. 14,31,40,45,81-83).

İdeal Bir Örnek

Öğretmen-öğrenci (ilişkileri) konusunda, hangi dönem olursa olsun, yani bütün dönemlerde daima karşılıklı saygı ve sevgi hâkim olmalıdır. Bütün ilişki ve etkileşimler bu çerçevede oluşmalıdır. Öğretimde pedagojik sevgi, öğrencide de öğretmene karşı derinden saygı hâkim olmalıdır. Hz. Ali'nin "Bana bir harf öğretmenin kulu kölesi olurum" anlamındaki sözlerinin yaşayışı hâkim olmalıdır.

Bizim terbiye anlayışımıza ve ma'nevî değerlerimize göre ana-baba hakkından sonra hemen ikinci sırada gelen hak *hoca hakkıdır*. Hatta ana-baba, çocuğuna bir şey öğretmemiş; çocuk, eğriyi-doğruyu, iyiyi-kötüyü, güzeli-çirkini, hakkı-bâtılı, başarılı ve başarısızlık yollarını, kısacası maddî ve ma'nevî bütün bilim ve becerilerini hep öğretmeninden elde etmişse bu durumda hocanın hakkı birinci plânı çıkar.

Bu konuda ideal bir örnek olarak Fatih ile hocası Molla Gürâni arasında geçen bir olayı nakledebiliriz. Şöyle ki:

Fatih Sultan Mehmet Padişah olduğu zaman, hocası Molla Gürani'yi Kadı asker yapar. Fakat Molla Gürani, karakter itibarıyla sert, titiz, bilim ve idâri yönden kendine fazlasıyla güvenen bir kimse olduğundan, yetkisi dâhilindeki tayin ve azillerde çok ileri gidiyor. Fatih'e hiç danışmadan hareket ediyor, ülkede âdetâ ikinci bir pâdişah havası estiriyor. Tabiatıyla Molla Gürani'nin bu davranışı Fatih tarafından da, halk tarafından da yadırganıyor. Fakat Padişah olan Fatih, aldığı yüksek bilimsel ve İslâmî terbiyenin gereği hocasına son derece hürmet gösteriyor ve onu kırabilecek en ufak bir hareketten dahi titizlikle sakınıyor. Onu gücendirmeden meseleyi halletmenin yollarını arıyor ve geceli gündüzlü düşünüyor. Nihayet şöyle bir fikir (taktik) geliyor aklına ve bir toplantıda hocasına: "Hocam sizlere sonsuz hürmetim var. Allah razı olsun. Hizmetlerinizden memnunum. Aklınıza birşey gelmesin. Ancak Bursa'daki ecdâd yâdigârı paha biçilmez eserlerimizin her geçen gün harabeye yüz tuttuğunu görmek, beni son derece üzüyor, yüreğimi yaralıyor. Bunun önüne nasıl geçebiliriz diye geceli gündüzlü düşünürken bir an aklıma siz geldiniz. Bu görevi hocamıza versek isabetli olur, o bu işin üstesinden gelir, diye düşündüm. Acaba bu görevi sizlere teklif etsem kabul buyurur musunuz?" şeklinde son derece nazik ve ustalıkla bir öneride bulunur. Herkes Hocanın bu işten birşeyler sezip sert çıkış yapacağını beklerken, tamamen tersi oluyor ve Hoca bu görevi kabul ediyor.

Böylece Fatih, yine hocasını hiç kırmadan ve hatta ondan memnuniyetsizliğini dahi hiç hissettirmeden, O'nu aktif bir vazife olan Kadı askerlikten, daha pasif bir görev olan Bursa kadılığına ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne naklediyor. Bunu başarıyor. Niyet hâlis (hayır) olunca, âkıbet (sonuç) da hayır oluyor. Yani Allah da insana yardımcı oluyor ve işin halli kolaylaşıyor. Burada olduğu gibi⁶.

(⁶) Ancak böyle kolay çözüm her zaman gerçekleşmeyebilir. Bu takdirde yöneticinin tavır koyması ve gerektiğinde habası dahi olsa onu görevden alabilmesi gerekir. Yönetim Bilimi bunu gerektirir. Nitekim Fatih de bu nitelikleri rahat görebilmekteyiz (Sofuoğlu 1974, s. 44-46).

Öğretmen-öğrenci ilişkileri konusunda bu ideal örneğin bizlere daima bir rehber olmasını gönülden dilemekteyim.

B- ÖĞRETMEN-İDARECİ İLETİŞİMİ

Öğretmen-idareci ilişkisi, eğitim olayında en büyük etkisi olan ilişkilerden biridir. Eğitimin olumlu ya da olumsuzlaşmasında, öğrenci kalitesinin yükselip yükselmemesinde, öğrencinin öğretmene ve okula uyum sağlayıp sağlayamamasında, okul ve sınıf disiplininin oluşmasında ya da oluşmamasında, kısaca öğrencinin eğitime kazanılıp kazanılmamasında öğretmen-idareci ilişkisi faktörünün asla küçümsenmeyecek derecede etkisi vardır. Bu etki dolaylı olmakla beraber âdetâ direkt denebilecek kadar da açıktır. Gözlem ve tecrübeler bunu desteklemektedir.

Toplumumuzdaki öğretmen-idareci ilişkilerine genel olarak baktığımızda, maalesef, olumlu bir manzara vardır, diyemiyoruz. Zira isterseniz, rastgele her hangi bir eğitim kurumundaki bir ya da birkaç öğretmeni ya da idareciyi dinleyiniz. Göreceğiniz manzara, karşılıklı suçlama ya da şikâyet olacaktır. Meselâ bir öğretmene: "Müdürünüz nasıl?" diye sorsanız, alacağınız cevap kolay kolay müsbet olmayacaktır âdetâ kalıplaşmış ifâdelerle ve huy hâline gelmiş (yerleşik) tavırlarla başlayacaktır müdüründen şikâyete, idareden şikâyete^(*).

Bunun aksine müdürü dinleseniz ya da müdüre: "öğretmenleriniz nasıldır? öğretmen kadronuzdan memnun musunuz?" diye sorsanız, alacağınız cevap da, yine yukarıdaki gibi, yani öğretmenin, idarecisi hakkındaki cevabından pek farklı olmayacaktır. O da başlayacaktır öğretmenlerinden şikâyete. Ancak bu acı gerçeğin kökleri maalesef tarihe dek uzanmaktadır. (Akyüz 1978, s. 133-213) ^(**). Bu da Câmiamızın acı gerçeklerinden biri olmaktadır.

1- İhtilâfı Dışarı Taşıma

İş böyle yani yalnız öğretmen ve idareci arasında kalsa yine iyi. Fakat böyle kalmıyor: Öğretmen ve idareci kalkıyor bu aleyhlerindeki sözleri dışarıya taşıyorlar: komşuya, arkadaşına, veliye, öğrencilere, hatta siyâsîlere bile aktarıyorlar. Böylece ok yayından fırlıyor, iş zıvanadan çıkıyor. Olaylar kontrol edilemez hâle geliyor. Öğretmen-idareci ve öğrenciler arasında kavgalar başlıyor, işin içine çıkarlar ya da çıkar çevreleri de girerek konuyu büyütebiliyorlar.

Böylece eğitimi, vassıfının aksine, eğitimsizlik örneklerine yol açmış oluyor. Sonradan bu davranışlarına pişman da olsalar, yani gerçeği, yaptıklarının hata olduğunu kavramış da olsalar, bir yarar sağlamamaktadır. Çünkü hâkimiyet eğitimciden olaylara geçmiş bulunmaktadır. Önce sözlerinin hâkimi olan eğitimci, şimdi onların makûmu durumuna düşmüş oluyor. Bunlar akıl, mantık, bilim ve içtimâî değerler süzgeçinden geçirilmemiş hissi davranışları oluşturmaktadır. Halbuki eğitimciye yakışan fikrî ve istikrarlı davranıştır. Yani söz ve davranışlarını kontrol altında bulundurmaktır

(*) Siyasette bunun örneklerine daha sık rastlanmaktadır.

(**) Bu konuda olumlu örneklerinin yarısına girilme olayları bizleri fazlasıyla memnun etmektedir. Dileğimiz bu örneklerin yurt sathına yayılmasıdır. Nitekim bu husus Ali İlker Gümüşeli tarafından "İzmir İli Ortaöğretim Okulları Müdürlerinin Öğretmenler ile aralarındaki çatışmaları yönetme biçimleri (1994)" konulu doktora çalışmasında da doğrulanmaktadır. Çalışma 18-22 Temmuz 1994 tarihlerinde İstanbulda düzenlenen "41. Dünya Öğretmen Yetiştirme Kongresin'de (ICET), araştırmacı tarafından bir tebliğ olarak sunulmuştur.

Okul Bir Ailedir

Aslında okul, bir aile yuvası demektir. Aile içinde (karı-koca ve çocuklar arasında) nasıl zaman zaman bazı ihtilâf ve tartışmaların vuku bulması normal ise, okulda da öğretmen-idareci arasında da bazı ihtilâfların vuku bulması gâyet normaldir. Önemli olan bunu büyütmemek, özellikle dışarıya ve öğrenciye taşımamaktır. İhtilaflar yıkıcılığa değil, yapıcılığa vesile olmalıdır. Aksi takdirde yapılan davranışın zararı, faydasından çok olur. Atalarımız ne güzel söylemiş : " Öfke ile kalkan zıyanla oturur." "Kol kırılır, yen içinde kalır" diye.

Okulun fertleri arasında da bu düsturlar hâkim olmalıdır.

Acı Bir Örnek

Söz öğretmen-idareci ilişkisinden açılmışken, meslek hayatımda şahit olduğum bu konuda acı bir örneği de nakletmeden geçemeyeceğim. Şöyle ki:

Ortaöğretimde görevli iken, (1970'li yıllar, biraz da anarşik hareketlerin başladığı ve okullara sızmaya başladığı zamandı), başmuâvin müdür vekilliği görevi yapıyordum. Müdür istifa etmişti. Öğretim yılı sona ermiş ve öğretmenler genel kurulu toplanmıştı. Tabiiyle bu kurulda yıl içinde ceza almış öğrencilerin durumları da görüşülür, aldıkları disiplin cezalarının kaldırılıp kaldırılmaması da karara bağlanır. Müdür vekili arkadaşım, toplantıyı açarken yaptığı konuşmada son derece ciddi ve resmi idi. Hatta ültimatoy verirdesine: "Sayın arkadaşlar buradaki konuşulanlar burada kalacaktır kesinlikle dışarıya sızdırılmayacaktır. Aksi takdirde ve tesbit ettiğim takdirde sızdıran arkadaş hakkında tahkikat açtırırım" şeklinde ifâdeler kullandı.

Ifâdeler biraz sert ve alışılmamış dışında da olsa, söylenilen ya da söylenilmek istenen şey doğru olduğundan kurulca bir ses çıkarılmadı. Ve kurul çalışmaları başladı. Gün, Cuma yani hafta sonu idi. Neticede bazı öğrencilerin disiplin cezaları affedilmedi. Toplantı süresi bitti ve dağıldık.

Fakat ne görelim ki, ertesi günü Cumartesi, yani resmî tatil olmasına rağmen, okul müdür vekili arkadaş okula çalışmaya gelmiş. Özel olarak gelebilir. Ona da birşey diyemeyiz. Ancak o günde resmî işlemler yapılmaz. Hal böyle olmasına rağmen aynı gün disiplin cezaları kalkmayan bir grup öğrenci okula geliyor ve müdür vekilinden cezalarının affını istiyorlar. Müdür vekili de dilekçelerini kabul ediyor ve öğrencileri geri gönderiyor.

Pazartesi günü okula geldiğimizde bir de gördük ki, Cuma günü Kurulda konuşulan bütün konuşmalar dışarda, herkesin ağzında. Ve öğrencilerin Cumartesi günü itiraz dilekçeleri olayı. Okulda bir telaş, gerginlik ve huzursuzluk havası. Aynı gün Müdür Vekili, öğretmenler genel kurulunu yeniden topluyor ve dilekçeyi oylatarak öğrencilerin isteği istikametine karar çıkartıyor.

Evet, bu bir yaşanmış olaydır hikâye ya da masal değil.

Eğitim yönetimi açısından ele aldığımızda burada idareci arkadaşın iki büyük hatasını görmekteyiz. Şöyle ki:

1)- Bir kere Cumartesi resmî tatil günüdür, dolayısıyla resmî işlem yapılmaz. Yani müdür vekilinin böyle bir günde dilekçeyi kabul etmemesi, Pazartesi getirin, demesi gerekirdi.

2)- Pazartesi de olsa yine dilekçeyi hemen kabul etmemesi gerekirdi. Öğrencilere: "Siz bu haberi kimden öğrendiniz? Söyleyiniz, o zaman kabul edeyim. Aksi takdirde bunu bir iftira ve zan kabul ediyorum." diyerek direnmesi uygun düşerdi. Ve bu haberin kimden duyulduğunu öğrenmedikçe de dilekçeyi reddetmesi lâzımdı. İdarecilik sanatı bunu gerekçetirirdi.

Fakat müdür vekilinden beklenen bu iki davranış tarzı görülmediği gibi daha da ileri giderek Öğretmenler Kurulunu yeniden topluyor ve itirazcı öğrencilerin istekleri istikametine karar çıkartıyor. Buradan da anlaşılıyor ki, demek ki karşı tarafa bu haberi bizzat kendisi sızdırmıştır. Esas suçlu kendisidir. Tahkikat açılması gereken biri varsa o da yine kendisidir. (Ama şimdiye kadar kendi kendisine tahkikat açtıran bir yönetici de görülmüş değildir, tabii). Keza Cumartesi günü yöneticinin okula çalışmaya gelmesi ve onun okulda olduğunun öğrencilerce bilinmesi olayı da bu şüpheyi artırmaktadır.

Kısacası bu hal, yöneticilik açısından açıkca bir iflastır, fiyaskodur, olumsuz bir nottur. Acı da olsa böyle idareciler ve olaylar gördük ve görülmektedir de. Demek istediğimiz, eğitim olayında ve cämiasında artık böyle olaylar yenilenmemelidir.^(*)

Bu örneği ibret olsun, bir daha böyle olaylar (hatalar) tekrarlanmasın diye veriyorum yoksa bir şahsı şikâyet maksadıyla değil. Dikkat edilirse isim de vermiyorum. Zira bize gerekli olan şahsın kendisi değil, tavrıdır, vasfıdır, oluşturduğu olaydır.

2)- İkinci Örnek

Buna benzer ikinci bir örnek daha nakletmeyi yararlı görüyorum. Şöyle ki:

Öncelikle şunu belirteyim ki, çok zaman insanlar, buldukları makama ya da sahip oldukları sıfatlarına lâyık olamıyorlar. O makamın ağırlığını ve olgunluğunu taşıyamıyorlar. Kısacası o makamı temsil edemiyorlar. Genellikle makamlar daha üstte, kendileri ise daha aşağıda kalıyorlar. Özellikle makam ve unvan düşkün olanlarda başka bir ifâdeyle makam ve unvanlara matlup değil, tâlip durumunda bulunanlarda daha çok görülüyor bu hal. Ki, bu hal de aslında bir çeşit psikolojik hastalıktır.

Böyle kimseler kazârâ isteklerine kavuşup, âmir (üst) durumuna geldikleri zaman, kraldan ziyade kralcı kesiliyorlar, asklarını kasıp kavuruyorlar. Mesela bir müdür oldukları zaman, âdetâ esas mesleklerinin öğretmenlik olduğunu unutuyor ve kendilerini öğretmenlerden, öğrencilerden koparıyorlar, onlara diken gibi batmaya başlıyorlar, onların huzur ve rahatlarını kaçırıcı tavır takınıyorlar: "Benimle çatışan bir öğretmen mutlaka buradan gider" havasını estiriyor ve ültimatomunu veriyorlar.

Meslek hayatımda böyle bir tip müdüre rastlamış durumdayım^{**}. Şöyle ki:

Görev yaptığım okula müdür olarak tayin edilen bir meslektaşımız, idarecilik görevine başlar başlamaz, âdetâ öğretmenlik vasfını unuttu, krallık vasfını takındı: onlara tepeden bakmaya ve onları arı gibi sokmaya başladı. Huzur ortamını huzursuzluğa, rahat ortamını

* (Bizim kanaatımıza göre Müdür Vekili'nin kafasında müdür olmak, hatta milletvekili olmak gibi yüksek makamlar ve unvanlar vardı. Bu sebehten bazı gruplara yaranmak, onlara hoş görünmek istiyordu. Çevre ve oy edinmek amacıyla, maalesef, bu derecelere bile düşmüştür.)

** Bu olay da 1980 li yılların başında geçmiştir.

gerginlik ortamına çevirmeğe başladı. Peşin hükümle yaklaştığı bazı öğretmenlere nefes aldirtmamağa ve hatta onları okuldan attirmakla tehdit etme durumuna girdi.

Daha sonra ben, isteğimle o okuldan ayrıldım, başka bir kuruma geçtim. Ama ayrıldığım okulun, oturmakta olduğum eve yakın olması dolayısıyla o okulla irtibatım kesilmemiş oldu. oradaki olup bitenlerden yine haberim oluyordu. Benden sonra okuldaki öğretmen-idareci ilişkisi daha da gerginleşmiş ve öğretmenler arasında huzursuzluk hat safhaya ulaşmış. Neticede okulun tüm kadrosu bir yıl boyunca tahkikat konusu olmuş. "Burada benimle çatışan mutlaka gider" diye hava atan Müdür'ün, hataları sevaplarından fazla bulunmuş ve kendisi müdürlük görevinden alınarak başka bir okula öğretmen olarak verilmiş, ayrıca mahkemelik duruma da düşmüştür. Kısacası "gidersin" dedikleri kalmış, bu sefer bizzat kendisi gitmiştir..

İdeal Bir Örnek

Evet, burada tekrarlamak istediğimiz gerçek şudur:

İdari makamlar ve unvanlar gelip geçicidir, kimseye senetlenmiş değildirler. Dolayısıyla insanlar bu makam ve unvanlara güvenerek kendilerini gurura ve kibire kaptırmamalı, kıraldan ziyade kralcı kesilerek insanlara tepeden bakmamalı, zulmetmemeli ve onları huzursuz etmemelidirler. Sevgi, hizmet ve adaleti benimsememelidirler korkutucu değil, koruyucu vasıf takınmalıdırlar. Özellikle eğitim kurumundaki bir yönetici, asıl mesleğinin öğretmenlik (eğitimcilik) olduğunu asla unutmamalıdır öğretmenlerine karşı anlayışlı davranmayı öğrencilerine karşı da pedagojik (çocuk) sevgisini asla kaybetmemelidir. Öğretmenlik mesleğinin insan kaybetmek değil, insan kazanmak sanatı olduğunu asla unutmamalıdır. Kısacası ayırıcı değil, birleştirici, yıkıcı değil, yapıcı olmalıdır.

Meşhur Abbasi Halifesi Hârun Reşid olayı bu konuda bize rehber olmalıdır. Şöyle ki:

Hârun Reşid, halife iken, birgün devrinin meşhur âlimlerinden birini, (İbnü Semmâk Hazretlerini) sarayına çağırıyor ve kendisine, ömür boyu unutamıyacağı bir nasihatta bulunmasını rica ediyor. İbnü Semmâk, niçin çağırıldığını bilmediğinden, tabii bu konuda hazırlıksız gelmiş oluyordu. Ve o anda yapacağı öğüdü düşünmeye başlıyor. Tam bu sırada sarayın hizmetçisi elinde mücevherle süslü bir bardak içersinde Halifeye su getiriyor ve içeriye giriyor. Bu manzara İbnü Semmâk'ın Halifeye yapacağı nasihata vesile oluyor ve âlim diyor ki:

"Ey Halife bir dakika, şu bir bardak suyu içmeden bir çift sorum var, ona cevap rica ediyorum, diyor ve soruya: "Ey Halifem şimdi eğer bu bir bardak içecek suyu bulmasaydınız ve onu bulma uğruna da saltanatınızı fedâ etmek icab etseydi, eder miydiniz? Harun Reşid, hiç tereddüt etmeden: "Evet, ederdim" diyor. İbnü Semmâk ikinci sorusunu soruyor: "Peki, bu bir bardak suyu içtikten sonra çıkaramayacak olsaydınız ve bunu da çıkarma uğruna yine saltanatınızı fedâ etmek icab etseydi, eder miydiniz?" Halife, yine hiç tereddüt geçirmeden: "Evet, ederdim" cevabını veriyor. Bunun üzerine İbnü Semmâk hazretleri, bir bardağa ve bir de Halifenin yüzüne bakarak diyor ki: "İşte ey Halifem; bir bardak içecek su ve bir avuç idrar kadar kıymeti olmayan, bu saltanata güvenmeyiniz ve halka adâletle muâmele yapınız." ⁹

(9) Burada bir devlet başkanının öğüde ihtiyaç duyması ve bunun için de bir âlimi sarayına davet etmesi fevkalâde dikkat çekici bir olaydır. Bunu hatırlatmada da yarar görmekteyim.

Gerçekten de büyük insan büyük söylüyor. Sözü çok kısa ama mânâsı da o derece büyük bir gerçek.

Nitekim Harun Reşid, ömrü boyunca bu öğüdünü unutmadığı gibi, aradan yüz yıllar geçmesine rağmen bizler de unutamıyoruz ve unutulmasın diye de siz öğrenci ve okuyucularımıza aktarıyoruz. Sizler de tabii yine talebelerinize ve çevrenize aktarmak suretiyle bu öğüdün binlerce sene, kısacası kıyâmete (dünyanın sonuna) kadar yaşamasına vesile olacaksınız.

Bir sözü ile Avrupayı titreten ve Avrupada "Muhteşem Süleyman" adıyla anılan meşhur Osmanlı Padişahı kanûnî Sultan Süleyman, hasta yatağına düştüğünde : "Halk arasında muteber bir nesne yok devlet gibi" diyenlere: "Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" vecizesini söylüyor ve bir bakıma İbnü Semmâk hazretlerinin bin sene önce Harun Reşid'e yaptığı nasihatı tasdik etmiş oluyordu.

Evet, bizler birer eğitimci olarak hissi değil, fikri davranmalıyız, geçici vasıfların değil, kalıcı vasıfların elamanı olmalıyız ve bu hussuta da birbirlerimizle yarış yapmalıyız.

C- ÖĞRENCİ-İDARECİ İLETİŞİMİ

Öğrenci-idareci ilişkisi de, en az öğretmen-idareci ilişkisi kadar önem taşıyan ilişkilerdendir. Özellikle idarecilerin öğrenciye bakış açıları fevkalâde önem taşımaktadır. Toplumumuzdaki yerleşik anlayışa göre genellikle idareciler, idare edilenlere itimatsız gözle bakarlardı onlara karşı hareket noktasını güvensizlik anlayışı teşkil etmektedir. Okuldaki idareciler de öğrencilere, genellikle bu gözle bakıyorlar: "Öğrenci yalan söyler" şeklinde peşin hükümlü davranıyorlar. Bunun için de toplumumuzda halk-idareci; öğrenci-idareci kaynaşması yerine, maalesef hep sürtüşme ve dedi-kodu hâkim bulunmaktadır.

Bu, eğitim açısından çok yanlış bir tutumdur. Aslında insan emrindekilere, öncelikle güvenmeli ya da güven duyduğunu onlara hissettirmeli; onları koruyucu ve savunucu olmalı; yetkisini onların lehine kullanmayı tercih etmelidir. Buna lâyık olmayanlar, yani vazifesini dürüst yapmayanlar ya da görevini kötüye kullananlar olursa onlara da gereken cezayı vermekten ya da resmî muâmeleyi yapmaktan asla çekinmemelidir. Yani idareci ciddi ve âdil olmalıdır zâlim değil.

Bir Örnek

Meslek hayatımda karşılaştığım bir olayı daha burada nakletmekte yarar görüyorum. Şöyle ki:

Ortaöğretimde iken görev yapmakta olduğum bir okulda, genç, dinamik bir muâvin arkadaşımız vardı. Gerçekten samimî, vazifesine son derece bağlı binbeşyüz kişilik bir okulun bayrak merasimlerinde, öğrencileri âdetâ tek başına kendisi hizaya getirirdi. Ama bir eksiği vardı ki, o da toyluğu ve öğretmenlik tecrübesinin azlığı idi. Pedagojik bilgisi çok eksikti. Onun için de zaman zaman bu açıdan, öğrenciye karşı büyük hatalar yapıyordu. Ve bir de kendisinde alışlagelmiş: " Öğrenci yalan söyler öğrenci itimatsızdır" şeklindeki idarecilik anlayışı vardı. Yani öğrenciye güvensizlik gözüyle bakma alışkanlığı. Bu sıfatları dolayısıyla meselâ izin istemeye gelen bir öğrenciyi hemen azarlıyor ve geri çeviriyordu. Onun ma'zeretine inanmıyordu. Bir defasında yine sorumlu olduğu sınıflardan birinden bir öğrenci, karın ağrısı şikâyetiyle izin almaya geliyor. Ama muâvin arkadaşı: "Yalan söylüyor-

sun, numara yapıyorsun" şeklinde peşin hükümle öğrenciyi tersliyor ve sınıfına geri gönderiyor izin vermiyor; muayeneye sevketmiyor.

Fakat talebinin şikâyeti aslında doğru ve ciddi imiş. Çünkü öğrenci sınıfına döndüğü halde sancısı kesilmiyor; azalmıyor; aksine artıyor. Bu manzarayı gören arkadaşları, daha fazla dayanamayıp, hemen sokaktan bir taksi tutup acele hastaneye kaldırıyorlar. Ve ilk muayene sonucu da öğrenci derhal amaliyata alınıyor. Meğer apandisti patlamış. Öğrenci-az daha geç kalsa ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı.

Buyurun, şimdi muâvinin yaptığına siz hak verin. Eğer çocuk ölseydi o öğretmen ömür boyu vicdan azabı çekmeyecek miydi? "Keşke izin verseydim" deyip durmayacak mıydı? Ayrıca başına gelebilecek dünyevi ve hukûkî problem ve sıkıntılar da işin cabası olacaktır..

O halde bu yaşanmış olay da bizler için büyük bir ibrettir, uyarıdır.

Netice olarak demek istiyorum ki Kıymetli öğretmen adayları ve yöneticiler ileride böyle bir görev aldığınızda, (öğretmen olun veya idareci olun), öğrencilerinize öncelikle güven duygusuyla bakın ve buna kendinizi alıştırm. Bilhassa sağlık konularında, sağlıkla ilgili şikâyetlerde, kendinizi asla doktor yerine koymayınız Doktor rolü oynamayınız. Şikâyeti olana izin veriniz hatta siz de acıyarak yardımcı olmaya çalışınız. Onun şikâyetinin doğruluk derecesini, bırakın, doktor ayırt etsin. Yoksa, Allah göstermesin, yukarıdaki gibi acı ve üzücü bir manzarayla, netice ile karşılaşabilirsiniz. ki, böyle bir olayla da elbette ne siz, ne de biz, yani kimse karşılaşmak istemez.

Bir Örnek Daha

Yine sonradan öğrendiğime göre daha önce görev yaptığım aynı okuldaki bir öğrencim, mesâî saatleri içerisinde, Sultan Ahmet meydanında trafik kazası geçiriyor ve hayatını kaybediyor. Çok sevdiğim öğrencilerimden biriydi. Gerçekten içten üzüntü duydum.

Durumu biraz daha yakinen araştırıp öğrendiğimde gördüm ki öğrencinin trafik kazası geçirip vefat ettiği gün, normal iş günü olup, öğrencinin okulda bulunması gerektiği bir günmüş. Ancak öğrenci, bir bahane ile ve öğretmenin de merhametinden istifade ile, öğretmeninden özel izin almış dışarıda olduğu halde yoklamada var gösterilmiş. Neticede de bu acı sonuç başına gelmiş

Daha sonra, öğrenciye böyle, yetkisi dışında özel izin veren öğretmen de sorgudan kurtulamıyor, tabii olarak

Buradan bizim çıkaracağımız sonuç ya da alacağımız ders şu olmaktadır:

1- Bir kere ortaöğretimde öğretmenin, öğrenciye asla okul dışına izin verme yetkisi yoktur. İzin verme yetkisi tamamen idarecilere aittir. O halde yetkimizi aşip idâreci rolüne girmemeliyiz. Bu hal öğrenciye merhamet de sayılmaz, hatta bu misalde olduğu gibi, öğrenciye kötülük etmek demektir. Böyle bir durumda vicdânî ve hukûkî sorumluluktan da kurtulamayabiliriz. Yani yetki dışına çıkmak da bir nevi suçtur.

2- Sonra, yoklama yapmak hem resmi, hem de tabii görevimizdir. Yoklama ise sınıfta (derste)-var-olan-ile-var-olmayan-öğrencinin tesbiti demektir. Öğrencinin iznli, ya da görevli olması durumu değiştirmez. Onlar da yine yok gösterilir daha sonra ma'zeretlerine göre

muâmele görürler. Siz hepsini de yok yazmak zorundasınızdır. Eğer öğrenci olmadığı halde onu sınıfta var gösterirseniz, bu da bir çeşit suçtur. Ve (Allah göstermesin) yukarıdaki gibi acı bir sonuçla karşılaşırmanız, siz de bu suça ortak olmuş sayılırsınız. Hem hukûki, hem de vicdânî sorumluluktan kurtulamazsınız. Ömür boyu, hatta Ahirete taşan bir üzüntü çekersiniz: "Keşke izin vermeseydim. O zaman belki öğrenci mecbûren, devamsızlıktan sınıfta kalırım, korkusuyla, belki sınıfta bulunur ve bu acı sonuç da başına gelmezdi, ben de sebep oldum bu olaya" şeklinde söylenmeye başlırsınız. Ama giden gelmeyeceği için telâfisi mümkün olmayan bir hata olmaktadır bu.

Keza müfettiş de : " Niye var olmayan bir öğrenciyi var gösterdiniz? Eğer yok olan bir öğrenciyi yok gösterme kararlılığını göstermiş olsaydınız, büyük bir ihtimalle öğrenci okula devamı tercih edecekti, dışarıya gezmeye gidemeyecek ve dolayısıyla belki de bu hal başına gelmeyecekti" derse, ne cevap verebilirsiniz? Düşününüz. Bence Hiç. Çünkü sorular yerindedir. Bu sorular karşısında savunma gücümüz kalmamaktadır.

O halde yetki dışında öğrenciye gösterilen bu tür hoşgörü, aslında bir şefkat ya da merhamet değil, hatta en büyük ihânet bile olabilmektedir. Yani iyilik değil, kötülük olabilmektedir. O halde öğrenciye merhamet demek, yetkiler içerisinde gösterilen anlayış demektir. Meslek hayatımızda bu noktayı asla unutmamalıyız. Toplumumuzdaki bazan "merhametten maraz doğar" sözlerini de burada hatırlamakta yarar vardır.

Bunlar hep birer yaşanmış olaylardır. Bu konuları açıklamada yaşanmış olayları tercihte büyük titizlik gösteriyorum. Zira bu olayların aksini iddia mümkün değildir. Bunun için de insanlara etkide büyük role sahiptirler.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Yahya., **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara 1989, A.Ü.E.B.F. Yayını, Akyüz, Yahya., **Türkiyedeki Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940)**, Ankara 1978, Doğan Basımevi
- Anar, Suat., "Okul Sosyolojisi Açısından Okulun Kültürlerme Rolünün Analizi Üzerine Bir Deneme", **U.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: 2, 1989, S. 115-120.
- Arvası, S.ahmet., **Eğitim Sosyolojisi**, İstanbul 1976, Özdemir Basımevi.
- Başaran, İbrahim Ethem., **Eğitime Giriş**, Ankara 1984, Sevinç Matbaası. Başaran, İbrahim Ethem., **Eğitim Psikolojisi**, Ankara, 1985, Sevinç Matbaası
- Bayraklı, Bayraktar., **İslamda Eğitim (Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli)**, İstanbul 1983, Şafak Ambalaj Sanayii.
- Bayraklı, Bayraktar., **Mevlana'nın Eğitim Anlayışı, (Tebliğ)**, 4. Milli Mevlana Kongresi, Konya 1989.
- Bilgin, Beyza., **İslam Ve Çocuk**, Ankara 1991, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Cilkan, Hikmet Yıldırım., **Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi**, İstanbul 1989, M.E.G.S.B. Yayını.
- Celkan, Hikmet Yıldırım., **Eğitim Sosyolojisi**, Erzurum 1989, A.Ü. Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Hesapçıoğlu, Muhsin., **Öğretim İlke Ve Yöntemleri**, İstanbul 1994, Beta Yayını.
- Oktay, Ayla., **Okul Olgunluğu**, İstanbul 1983, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayını.
- Selçuk, Mualla., **Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler**, Ankara 1990, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Yavuzer, Haluk , **Çocuk Psikolojisi**, İstanbul 1984, Altın Kitaplar Yayınevi.
- Sofuoğlu, Mehmet., **Tefsir Dersleri**, Ankara 1974, M.E. Basımevi.
- Varış Fatma , **Eğitim Bilimine Giriş**, Ankara 1988, A.Ü.E. Fak. Yayını.